

Artikel: 'Zelfs U kunt het niemand kwalijk nemen, wanneer hij vergeet U te bedanken'. De Joodse Raad en de medewerking aan de deportatie van Joden in Nederland

Auteur: David Korsuize

Verschenen in Skript Historisch Tijdschrift, jaargang 40.3, pp. 191-206.

© 2018 Stichting Skript Historisch Tijdschrift, Amsterdam

p-ISSN: 0165-7518

e-ISSN: 3051-2506

Abstract: In February 1941, the Nazis appointed a Jewish Council for the city of Amsterdam. One of its most controversial departments (Afdeling Hulp aan Vertrekkenden) gave assistance to Jews who were selected for deportation to concentration camps and who were preparing for their departure. This article looks at the activities and motivations of the employees and workers of this department. With what kind of tasks did they occupy themselves, what was the importance of their work according to them, and why did they think so? In theory, the department described its tasks as only helping as efficiently as possible to prepare the Jews for their deportation to the camps. In practice, though, the workers of this department were almost neurotically concerned with offering protection to the property which deportees had left at home. Therefore this article argues that the department tried to preserve something of the Jewish dignity in spite of the cruelties the Jews were surrounded with.

Skript Historisch Tijdschrift is een onafhankelijk wetenschappelijk blad dat viermaal per jaar verschijnt. De redactie, bestaande uit studenten en pas afgestudeerden, wil bijdragen aan actuele historische debatten, en biedt getalenteerde studenten de kans om hun werk aan een breder publiek te presenteren.

‘ZELFS U KUNT HET NIEMAND KWALIJK NEMEN, WANNEER HIJ VERGEET U TE BEDANKEN’

De Joodse Raad en de medewerking aan de deportatie
van Joden in Nederland

David Korsuize

Gedurende de Tweede Wereldoorlog lieten de Duitsers overal in het bezette Europa zogenaamde Joodse raden oprichten waarmee ze Joden aan de organisatie van hun eigen ondergang lieten meewerken. Ook in Nederland bestond zo'n raad – de Joodse Raad voor Amsterdam – die van februari 1941 tot en met september 1943 als bemiddelaar tussen de Joodse gemeenschap in Nederland en de Duitse bezetter moest meehelpen aan de deportaties. De bedoeling van de medewerking was 'erger te voorkomen,' maar in de praktijk ging de Raad, onder leiding van de twee voorzitters David Cohen (1882-1967) en Abraham Asscher (1880-1950), steeds een stapje verder met de bezetter in zee, tot uiteindelijk ook de leiding van de Raad naar Westerbork werd vervoerd en de Raad ophield te bestaan.

Het werk van de Joodse Raad is tijdens en na de Bezetting op zeer uiteenlopende wijze beoordeeld, in de eerste plaats door historici die de Raad van dichtbij hadden meegemaakt en die familie en vrienden waren kwijtgeraakt door de deportaties die de Raad had helpen voorbereiden. De belangrijkste van deze historici zijn Abel Herzberg (1893-1989), Loe de Jong (1914-2005) en Jacques Presser (1899-1970). Zij kozen ieder voor een andere benadering bij het beoordelen van de Raad en kwamen daarom ook tot zeer uiteenlopende oordelen. De Jong, in de eerste plaats, beoordeelde de Joodse Raad in zijn werk *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* (1969-1994) vanuit een zeer praktische invalshoek: in hoeverre wist de Raad inderdaad, zoals het zelf eertijds beweerde, 'erger te voorkomen'? Hadden ze succes in het verminderen van de deportaties? Het antwoord hierop is duidelijk: de Raad had volledig gefaald. Ook beschouwt hij het werk van de Joodse Raad in het licht van de algemene collaboratie als zeer afkeurenswaardig. Het oordeel van De Jong over de Raad is daarom ook negatief.¹ Hiertegenover staat de benadering van Herzberg in zijn *Kroniek der Jodenvervolgving 1940-1945* (1950). Volgens Herzberg was het doel van de Duitsers niet alleen de Joden uit te roeien, maar ook de Joodse cultuur te vernietigen. De Raad heeft zich in zijn functioneren hier duidelijk tegen verweerd, stelt Herzberg. Weliswaar hielp de Raad de Duitsers formeel met het uitvoeren van allerlei taken, maar intussen hielp hij wel de waardigheid van de Joodse cultuur te midden van alle gruwelen te beschermen. Herzbergs nadruk op de betekenis van de Raad vloeide

voort uit zijn visie op het nationaalsocialisme (dat de Joodse cultuur wilde vernietigen). Dit perspectief weerhield hem kritiek te uiten op het sociale aspect van het beleid.² Hiervoor had Jacques Presser meer aandacht. In zijn werk *Ondergang: De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940-1945* (1965) kwam hij dan ook tot een heel ander oordeel over de Raad. Hij stelde in zijn werk de Joodse slachtoffers centraal. Vanuit dit perspectief was de Raad slechts een willig werktuig van de Duitsers. De Raad had het isolement van de Joden bevorderd en zette zich niet zozeer in voor het redden van mede-Joden, maar meer voor een bepaalde sociale klasse.³

Mede door het werk van deze historici beschikken we nu over uitgebreide literatuur over het reilen en zeilen van de Joodse Raad, over zijn organisatiestructuur en zijn leiders Abraham Asscher en David Cohen. Vanzelfsprekend waren er echter meer personen dan Asscher en Cohen betrokken bij de Raad. Er werkten veel andere mensen die de te deporteren Joden hielpen bij zaken als het inpakken van bagage en bij het invullen van formulieren. Zij deden van alles om het deportatieproces zo efficiënt mogelijk te laten verlopen. Wat motiveerde hen om mee te werken aan deze organisatie? In 2013 publiceerde historicus Bernard Wasserstein een boek over Gertrude van Tijn, een belangrijke aanzet in het onderzoek naar de rest van de Raad. Van Tijn hield zich als voorzitter van de Afdeling Hulp aan Vertrekkenden direct bezig met de deportaties. Dit boek laat onder andere zien dat er binnen de Raad, tussen Gertrude van Tijn en David Cohen, heel verschillende opvattingen bestonden over de rol die de organisatie in de deportaties zou moeten vervullen.⁴

Dit artikel wil het gebrek aan kennis over de 'gewone medewerker' van de Joodse Raad verder opvullen door te kijken naar de motivatie van medewerkers van de Afdeling Hulp aan Vertrekkenden. Juist deze afdeling is interessant, aangezien ze zich bezighield met alles wat de Raad zo beroemd en berucht heeft gemaakt: de medewerking aan het deporteren van de Joden in Nederland. Alle grote morele dilemma's waar de Joodse Raad mee te maken kreeg, kwamen samen in deze afdeling die meehielp met het inpakken van de tassen van te deporteren Joden. Men zou de Afdeling Hulp aan Vertrekkenden daarom kunnen beschouwen als het brandpunt van de Joodse Raad. Waar hielden medewerkers binnenin dit brandpunt zich nu uiteindelijk mee bezig, wat vond ze belangrijk en waarom? Legde deze afdeling zich uitsluitend toe op brave medewerking aan de deportaties en kenmerkte haar werkwijze zich voornamelijk door een lijdelijke houding? Of had de Afdeling nog andere motieven? En welk idee had de Afdeling van de kampen: verwachtten medewerkers de gedeporteerden op de lange termijn terug? Deze vragen worden in het volgende pagina's uitgebreid besproken aan de hand van bronmateriaal uit de archieven van de Joodse Raad.⁵

HULP AAN VERTREKKENDEN

Van de Afdeling Hulp aan Vertrekkenden zijn duizenden documenten overgeleverd. Ze was dan ook een grote en belangrijke afdeling binnen de Joodse Raad: ze hielp de te deporteren Joden bij hun vertrek. Medewerkers hielpen bij het inpakken van koffers (of liever, zoals de Afdeling gebod, rugzakken⁶), het invullen van formulieren, het verzamelen, meegeven en nasturen van bagage, het bieden van troost en het verlenen van laatste hulp aan de achterblijvenden.⁷ Aangezien de deportaties op grote schaal plaatsvonden, werd ook de hulp groots opgezet: zo verzond de Afdeling alleen al in oktober 1942 duizenden bagagestukken naar Westerbork.⁸

De Afdeling had veel medewerkers in dienst, waarvan de meeste een ondersteunende functie bij deze activiteiten hadden. De hele organisatie stond onder leiding van twee hoofdbureaus die de verschillende kantoren, magazijnen en districts-bureaus aanstuurden. Het ene hoofdbureau aan Lijnbaansgracht 366 had zes kantoren in Amsterdam en hield zich bezig met de belangrijkste taak, namelijk 'Zakelijke Belangen': het helpen van mensen die voor tewerkstelling in Duitsland waren aangewezen.⁹ Dit centrale bureau hield zich bezig met het coördineren van hulp aan gezinnen en met het inzamelen van kleding. De zes districts-bureaus die hieronder vielen, functioneerden als een soort informatiebalies waar Joden hulp konden vragen.¹⁰ Het andere hoofdbureau, gevestigd aan Oudeschans

Oudeschans 74, een van de twee hoofdbureaus van de Afdeling Hulp aan Vertrekkenden Amsterdam, NIOD, 80942.

74, richtte zich op inzameling, opslag, verzending, distributie en reparatie van kleding en had ook een aantal kantoren en magazijnen.¹¹ Beide afdelingen onderhielden nauw contact met de kampen Westerbork en Vught.¹² Dit contact vormde een groot deel van hun bezigheden. Iedere week moesten er zakken vol post uit de kampen zijn binnengekomen met aanvragen bagage na te sturen.¹³ Veel gedeporteerden waren gedwongen halsoverkop te vertrekken zodat ze allerlei spullen vergaten mee te nemen. De Afdeling moest zorgen dat de gedeporteerden alsnog van bagage werden voorzien.

De Joodse Raad had een secretariaat in zowel Westerbork als Vught. Joden die bagage na wilden laten sturen konden hun aanvraag

indienen bij dit secretariaat. Deze aanvragen werden vervolgens naar het centrale bureau van de Afdeling Hulp aan Vertrekkenden gestuurd. Dat bureau stuurde de briefjes weer door naar een van de zes districtsbureaus in Amsterdam. De districtsbureaus hadden ten eerste de taak om Joden van informatie omtrent deportatie te voorzien, ten tweede deelden de helpers van deze bureaus spullen (proviand, kleding) uit aan vertrekkenden en ten slotte hielpen zij bij het opsporen van aangevraagde materialen voor Joden die al in doorgangskampen zaten.¹⁴ Hoe dit laatste in zijn werk ging, hing af van de aanvraag en de vindbaarheid van de spullen. Het kon zijn dat er familie werd gevraagd de spullen te zoeken, het kon ook zijn dat er medewerkers op pad werden gestuurd om onderzoek te doen.¹⁵ De verzamelde bagage werd op een aantal vaste dagen in de week naar de doorgangskampen gereden: maandag naar Westerbork, dinsdag en vrijdag naar Vught.¹⁶

FORMELE TAKEN EN DOELSTELLINGEN

Als we de taakomschrijving in de rapporten over de werkzaamheden van de Afdeling Hulp aan Vertrekkenden beschouwen, komt de Afdeling over zoals het, net als de rest van de Joodse Raad, bij veel mensen al vanaf zijn aanvang bekend staat: een zelfverzekerde organisatie die zich met veel toewijding en ijver bezighield met het uitvoeren van het Duitse beleid. De medewerkers van de Afdeling zouden alles in werking hebben gezet om de Joden gereed te maken voor hun deportatie.

Uit de officiële taakomschrijvingen blijkt dat de Afdeling niet alleen in theorie, maar ook in de praktijk zelfverzekerd bezig was met het zo efficiënt mogelijk laten verlopen van de deportatie van de Joden. Het enige waaruit in de officiële evaluatierapporten twijfel en schuldgevoel over het eigen handelen spreekt, betreft het gebrek aan effectiviteit en efficiëntie van de Afdeling. Daaronder verstond men dan bijvoorbeeld het kwijtraken van allerlei bagage die niet bij de juiste persoon was aangekomen¹⁷ of de sombere vooruitzichten van de financiën.¹⁸ Uit de officiële rapporten blijkt dat de Afdeling tevreden was als de Joden maar met een broodzak, een lievelingsboek en rookgerei in de trein naar de kampen zaten.¹⁹

De Afdeling zag het als haar belangrijkste taak het vertrek van de te deporteren Joden zo zorgvuldig mogelijk voor te bereiden. Zolang deze Joden goed voorbereid waren op hun reis, was de Afdeling in haar taak geslaagd en was het doel bereikt. Dit wordt ook duidelijk uit documenten waarin de Afdeling zichzelf bekritiseert. Zo staat er in een rapport over het financiële beheer van de Afdeling Hulp aan Vertrekkenden, dat gericht is aan de voorzitters van de Raad, dat de organisatie zeer beperkt was en dat men eigenlijk zeer weinig materiaal had om aan Joden mee te geven.²⁰ Er

werd dan ook veelvuldig aan de Joodse gemeenschap om bijstand gevraagd.²¹

Maar hoe je het ook wendt of keert, de Afdeling vond haar werk belangrijk, zeker naarmate de deportaties in omvang en frequentie toe begonnen te nemen. Daardoor konden de gedeporteerde Joden steeds minder beroep doen op hun familie: er bleven namelijk steeds minder Joden over in Amsterdam.²² Dat de Afdeling haar werk belangrijk vond blijkt ook uit de houding die de Afdeling innam tegenover de te deporteren Joden. Er is in het officiële schrijven van de Afdeling weinig schroom: men diende de Joodse Raad vooral dankbaar te zijn voor haar diensten. De voorzitter van de Afdeling, Gertrude van Tijn, sloot haar brief aan nieuwe 'helpsters' (die mensen thuis hielpen bij het voorbereiden van hun deportatie) bijvoorbeeld af met de opmerking: 'zelfs kunt U het niemand kwalijk nemen, wanneer hij vergeet U te bedanken.'²³

TAKEN EN DOELSTELLINGEN IN DE PRAKTIJK

Waar moesten de gedeporteerde Joden de Joodse Raad zo erkentelijk voor zijn? En waar kwam die (schijnbare) zelfverzekerdheid vandaan? Rekenden de medewerkers van de Afdeling erop dat de gedeporteerden op den duur weer terug zouden keren uit de kampen? Om die laatste vraag te kunnen beantwoorden moeten we weten wat voor ideeën medewerkers van Hulp aan Vertrekkenden hadden over de kampen waar ze de Joden naartoe stuurden.

Er zijn verschillende methoden om deze vraag te beantwoorden, maar niet iedere methode wordt ondersteund door voldoende archiefmateriaal. Men zou bijvoorbeeld aan de hand van lijsten met mee te sturen materialen kunnen beredeneren wat medewerkers van belang achtten voor in de kampen. Daaruit zou een beeld geconstrueerd kunnen worden van hoe de medewerkers zich de kampen voorstelden. Deze methode gebruik ik in het onderstaande niet, omdat er in de lijsten te weinig opzienbarends staat. Er zijn op de lijsten vooral kledingstukken met enkele opvallende keuzes (avondjurken) te vinden waar echter niet zoveel uit geconcludeerd kan worden, omdat het grootste gedeelte van de kleding die werd meegestuurd van vrij vanzelfsprekende aard was (sokken, hemden, onderbroeken).²⁴

Een andere methode kan met meer succes worden toegepast. In plaats van naar de aanbodzijde (wat de Afdeling op eigen initiatief meestuurde) is het ook nuttig naar de vraagzijde te kijken, naar hetgeen de gedeporteerden zelf vroegen na te sturen. Wekelijks kreeg de Afdeling tal van zulk soort aanvragen. Welke invloed hadden die aanvragen op de beeldvorming van de medewerkers van de Afdeling over de kampen? Een groot deel van de werkzaamheden van de Afdeling bestond tenslotte uit het verwerken van

aanvragen uit doorgangskampen, het opzoeken van spullen en het versturen ervan. Is het niet waarschijnlijk dat het beeld dat de Afdeling van de kampen had, beïnvloed werd door het soort aanvragen dat ze binnenkregen?

Historicus Bart van der Boom heeft reeds gesuggereerd dat mensen en instellingen die meer in contact stonden met Nederlandse doorgangskampen, waar de omstandigheden relatief normaal waren, waarschijnlijk een optimistischer beeld hadden van de concentratiekampen in Centraal- en Oost-Europa dan Nederlanders die verder niets van het doen en laten in de doorgangskampen wisten.²⁵ Hulp aan Vertrekkenden was bij uitstek een afdeling die zich intensief met deze kampen bemoeide. De Afdeling kreeg iedere week aanvragen om daar spullen naartoe te sturen. In die aanvragen overheerst het triviale. Een groot deel van de aanvragen betreft normale dagelijkse behoeften zoals kleding, dekens, schoenen, een kinderwagen of een waardevol bezit zoals een broche.²⁶ Zulke dingen zal een mens ten allen tijde mee willen nemen. Toch valt op dat er ook veel spullen werden gevraagd waaruit niet blijkt dat de gedeporteerden beseften dat ze op weg waren naar een vernietigingskamp waar ze direct bij aankomst vermoord zouden worden. Dergelijke aanvragen kan de Afdeling in hun idee bevestigd hebben dat de deportatie naar de kampen in Oost-Europa niet in massale moord op de Joden zou resulteren. Neem je je 'rookgerei' mee naar een kamp? Dat is goed mogelijk. Maar laat je het nog overkomen als je weet dat je op weg bent naar een kamp waar je zeker niet meer vandaan zult komen? Laat je een 'sportfluitje' overkomen uit Amsterdam als je dat vergeten bent? Klaag je er vervolgens over als dat fluitje na een bepaalde tijd nog niet aangekomen is?²⁷

Zulke aanvragen kwamen bij de Afdeling binnen. Het is zeer goed mogelijk dat de gedeporteerden vroegen zulke onbenullige dingen toegestuurd te krijgen omdat ze voor zichzelf probeerden te ontkennen welk lot hen boven het hoofd hing. Waar het hier echter om gaat, is dat de gedeporteerden met zulke aanvragen, die wekelijks binnengekomen moeten zijn, de medewerkers van de Afdeling confronteerden met heel wat behoorlijk argeloze verwachtingen van wat men in de kampen in Centraal- en Oost-Europa nodig dacht te hebben. Jacques Pressers bekende stelling dat de Joodse Raad met zijn houding van vanzelfsprekende medewerking aan deportaties het Joodse verzet daartegen heeft gebroken²⁸ is daarom te eenzijdig. Via de aanvragen zijn de medewerkers van de Raad, in dit geval die van de Afdeling Hulp aan Vertrekkenden, waarschijnlijk ook beïnvloed door de verwachtingen die gedeporteerden zelf van de kampen hadden.

EEN ONBESCHREVEN TAAK: BESCHERMING VAN BEZIT

De Afdeling Hulp aan Vertrekkenden kwam door middel van de aanvragen dus

met vrij argeloze verwachtingen van de concentratiekampen in aanraking. Wat voor invloed hadden die aanvragen op het beeld dat de medewerkers zelf van de kampen hadden? Zijn hierbij aanwijzingen te vinden dat de medewerkers dachten dat de Joden op termijn weer terug zouden keren naar Nederland?

Het antwoord op deze vraag is wellicht te vinden in de documenten met daarin de verwerking van de aanvragen om goederen uit de doorgangskampen.²⁹ Een groot deel van de Afdeling, met name de zes districtsbureaus, hield zich bezig met het ontvangen en verwerken van deze aanvragen. Uit de vorige paragraaf bleek dat het om allerlei opvallend gewone, dagelijkse dingen ging. Men vroeg om achtergelaten kleding, een achtergelaten broodzak, een kinderwagen, een jurk, maandverband, een broche.³⁰

De Afdeling werkte ijverig aan het verwerken van deze aanvragen. Eerst ontving men de aanvraag uit het kamp met daarin de volmacht de spullen zelf op te halen of door een familielid of bekende op te laten halen. Daarna werden de spullen opgehaald en naar de Afdeling gebracht,³¹ die ze vervolgens weer naar de kampen stuurde.³² Dit proces was vaak een race tegen de klok. Aanvragen moesten meteen worden verwerkt en spullen moesten zo gauw mogelijk worden verstuurd, om zo het risico te verkleinen dat bagage aankwam als de gedeporteerden al in de trein naar het doorgangskamp zaten, of van daaruit naar het Oosten.

De tijdsdruk die met deze belangrijke taak gemoeid ging, gaf de Afdeling in bepaalde opzichten een uitzonderlijke positie binnen de Joodse Raad. Terwijl bijvoorbeeld op elke andere afdeling bezorgers de post alleen bij de portier mochten afleveren (anders, als ze verder naar binnen stapten, zouden ze maar wat rondhangen op het kantoor en de typistes van hun werk houden), mochten bezorgers bij de Afdeling Hulp aan Vertrekkenden wél naar binnen, omdat post meteen gelezen en verwerkt moest worden: iemand kon dezelfde dag nog op transport gezet worden. De heer I. Querido van het hoofdkantoor aan de Lijnbaansgracht formuleerde het als volgt in een circulaire die aan alle districtsbureaus was gericht:

Mijne Heren, het is voorgekomen dat estafettes, die post kwamen brengen in het gebouw Lijnbaansgracht gingen 'rondhangen'. Om hieraan een einde te maken is bepaald, dat in het vervolg de post bij de portier moet worden afgegeven. Deze maatregel geldt echter niet voor "Hulp aan Vertrekkenden", daar onze post altijd haast heeft. Uw estafettes mogen dus zoals tot nu toe doorlopen om op onze afdeling de post te komen brengen. Wij verzoeken U wel hen er van te doordringen, dat dit niet voor hen betekent, dat zij in het gebouw kunnen rondlopen en particuliere bezoeken

gaan afleggen in diverse kamers. Wij vertrouwen, dat iedereen mede zal werken en van het ons verleende voorrecht geen misbruik zal maken.³³

De Raad en de Afdeling zelf waren zich dus terdege bewust van de tijdsdruk. Het valt daarom op hoe omslachtig de Afdeling desalniettemin omging met het verwerken van de aanvragen. In het archief van districtsbureau Oost – de archieven van de overige vijf districtsbureaus zijn niet bewaard gebleven – zijn heel wat voorbeelden van aanvragen te vinden waarbij het zeer moeilijk was om aan de aangevraagde schoenen of kledingstukken te komen en waarbij veel moeite werd gedaan om ze te vinden. Brieven met vermaningen om al het andere werk te laten liggen en onmiddellijk alles te doen, vlogen over en weer, terwijl de Afdeling aan de Oudeschans verschillende magazijnen vol kleding en schoenen had staan (vergaard door inzamelingsacties onder het motto ‘Het beste is net goed genoeg’³⁴) waarvan ze het een en ander op hadden kunnen sturen.

Heimelijk genomen foto op het Jonas Daniël Meijerplein, bij het wegvoeren van joden naar Duitsland

Een voorbeeld. Districtsafdeling Oost kreeg 17 maart 1943 het volgende briefje van het hoofdbureau aan de Lijnbaansgracht.

Onder referte aan Uw rapport No. 1436 en Uw vorig rapport omtrent deze zaak No. 982 betreffende Mok delen [sic] wij U mede, dat wij geen kans zien om de schoenen, die klaar zijn voor de moeder of schoonmoeder van Mevr. Mok, van dien schoenmaker terug te krijgen, daar wij geen machtiging hebben. Daar de schoonmoeder volgens Uw laatste rapport weg is, zou de moeder misschien nog kunnen komen opdagen. Het is derhalve het beste, de zaak nog even aan te houden voor het geval de moeder nog verschijnt of, zooniet, langsminnelyken weg te trachten de schoenen van den schoenmaker tegen betaling der reparatiekosten terug te krijgen, event. ten bate van den Joodschen Raad. Ziet U eens, wat U kunt bereiken!³⁵

Er werd dus van alles ondernomen om de schoenen bij de eigenaresse te bezorgen. Bij schoenen is het nog wel voor te stellen dat ze er, terwijl men zo'n haast had, niet gauw even een paar uit het magazijn haalden en opstuurden: de Afdeling had geen contact gehad met de vrouw en daarom hadden ze niet de juiste schoenmaat. Het is geen overbodige luxe schoenen te sturen die de ontvanger ook zou passen. Maar deze omslachtige, tijd en geld rovende wijze van werken werd ook toegepast op artikelen waarvan de Afdeling ook een vervangend product uit een van de magazijnen had kunnen sturen, zoals bijvoorbeeld linnengoed en dekens. Districtsafdeling Oost ontving 29 maart 1943 bijvoorbeeld het volgende briefje van de Expositur (die de vrijstellingen voor deportaties regelde):

‘Wij ontvingen uit Westerbork een verzoek om dekens na te zenden voor mevrouw Elisabeth de Horst, geb. 15.7.73, barak 67,. [sic] Bovengenoemde is op Woensdag j.l. 22 dezer uit haar woning Pres. Brandtstr. 54 hs weggehaald. De rugzakken en dekens werden daarop een week later gehaald door een jongeman, waarschijnlijk iemand van de Expo, hetgeen echter niet met zekerheid was vast te stellen. Het blijkt nu, dat deze dekens niet in het bezit zijn gekomen van de belanghebbende. Wij verzoeken U beleefd hiernaar een onderzoek in te stellen of deze jongeman inderdaad de dekens gehaald heeft en waar deze gebleven zijn.³⁶

De Afdeling kreeg veel aanvragen om zulke spullen nog even na te sturen. Regelmatig leidde dit tot een heel onderzoek, zoals bij de bovengenoemde dekens. Dikwijls lag zulk soort spullen als dekens nog bij de wasserette en moest het daar worden opgehaald.³⁷ Voor de heer Mozes Lessing, die de Raad wél gevolmachtigd had, was het wasgoed al gegeven aan de bureaus die het misschien weer meegegeven hadden aan ‘familie’. Maar aan welke familie? Als de bureaus dat was niet meer hadden, moesten de helpers van districts bureau Oost dit maar eens goed uitzoeken, schreef het hoofdbureau aan de Lijnbaansgracht aan het districts bureau: ‘Nu is ons verzoek aan U om te rechercheeren, waar het wasgoed is gebleven, of het in goede handen is gekomen en of het is doorgezonden aan betrokkene, den heer Lessing in Westerbork.’³⁸ Er zijn nog veel andere soortgelijke voorbeelden te vinden in het archief.

De Afdeling werkte onder grote tijdsdruk, omdat mensen dezelfde dag nog weggevoerd konden worden. De Afdeling zei het niet alleen druk te hebben, ze hadden het druk, zo blijkt uit de vermaningen in een aantal brieven om snel te handelen. Met het oog op deze tijdsdruk komt het wat vreemd over dat de Afdeling zo omslachtig handelde bij het verwerken

van de aanvragen. De Afdeling zou vaak veel efficiënter hebben kunnen optreden als ze hier en daar wat eigen dekens en andere benodigdheden opstuurden in plaats van dat ze steeds precies de juiste goederen bij de juiste persoon probeerden te krijgen. Hiermee zouden ze veel tijd (bested aan het 'rechercheeren') kunnen besparen. Geldgebrek kan in dit geval niet als verklaring dienen, aangezien er aanwijzingen zijn dat de Raad juist geld investeerde in het opsporen van de gezochte goederen.³⁹ Ookal klaagde de Afdeling regelmatig over het gebrek aan materialen om aan de Joden mee te geven,⁴⁰ dit verklaart nog niet waarom er zoveel moeite werd gedaan om precies de juiste spullen bij de eigenaar te bezorgen.

Een andere tegenwerping zou kunnen zijn dat de Afdeling met die omslachtige manier van werken gewoon voor werkverschaffing wilde zorgen. Zo zouden zoveel mogelijk Joden de schijn op kunnen houden dat ze nuttig werk verrichtten voor de Raad (en daarmee ook voor de bezetter). Dit kan inderdaad bij de Joodse Raad in het algemeen een rol hebben gespeeld, maar hier staat tegenover dat de Raad af en toe duidelijk stelde dat er juist bij Hulp aan Vertrekkenden geen tijd en manschappen verspild mochten worden.⁴¹ Bovendien wordt uit het omvangrijke archiefmateriaal van de Afdeling duidelijk dat de Afdeling niet om werk verlegen zat: alleen al van de correspondentie van Districtsafdeling Oost zijn al duizenden brieven en documenten bewaard gebleven die grotendeels betrekking hebben op het inzamelen en verzenden van spullen naar doorgangskampen – en dit was nog maar één van de zes districtsafdelingen die zich hiermee bezighielden.⁴² Op grond hiervan kun je wel degelijk betogen dat de Afdeling veel werk om handen had. Werkverschaffing kan dus niet de *enige* verklaring zijn.

Er is echter een fundamentele verklaring voor de omslachtige werkwijze van Hulp aan Vertrekkenden. De Afdeling vond het niet alleen belangrijk dat de gedeporteerden allemaal netjes van genoeg bagage voorzien waren, er speelde ook een andere factor mee, namelijk dat de gedeporteerden hun *eigen* bezit mee moesten krijgen naar het kamp. Bezitsbescherming was een doel op zich voor de Afdeling. Hulp aan Vertrekkenden ontfermde zich namelijk niet alleen over de eigendommen die de gedeporteerden mee wensten te krijgen, maar ook over bezit dat ze *niet* mee konden nemen. Er zijn in het archief een aantal voorbeelden te vinden van bedrijven van gedeporteerden waarvoor door de autoriteiten nog geen Duitse opvolger was aangewezen. De gedeporteerde zelf gaf in dit geval een volmacht en de medewerkers van de Afdeling assisteerden bij het voortzetten van het bedrijf.⁴³ De Afdeling zette een deel van haar medewerkers in om te helpen bij het onderhouden en daarmee het beschermen van het bedrijf van de gedeporteerde. De Afdeling hield zich hiermee in feite bezig met het beschermen van achtergelaten bezit.

Waarom vond de Afdeling Hulp aan Vertrekkenden dat ook dit tot haar taken behoorde? Hielp de Afdeling ook bij het beschermen van achtergelaten bezit om ervoor te zorgen dat de gedeporteerden er weer aanspraak op konden maken, als ze op lange termijn weer terug zouden komen? Er zijn verder geen bewijzen te vinden in het archief van de Joodse Raad die expliciet laten zien dat de medewerkers zo dachten. Deze stelling is daarom te ver gezocht. Wat op basis van het archiefmateriaal in ieder geval wel gesteld kan worden, is dat de Afdeling met de bescherming van de bezittingen – achtergelaten of niet, belangrijk of onbenullig – de Joodse waardigheid, te midden van alle gruwelen en vernederingen, hoog probeerde te houden. Het beschermen van persoonlijke bezittingen had namelijk een zeer centrale plaats in het werk van de Afdeling en zorgde voor de nodige inefficiëntie (zowel wat tijd als geld betreft). De Afdeling vond het blijkbaar hoe dan ook noodzakelijk dat persoonlijke eigendommen beschermd werden en in goede handen terecht kwamen, aangezien het zich ook over achtergelaten bezit ontfermde. Het ging er dus niet alleen om dat de gedeporteerden hun persoonlijke bezittingen uiteindelijk in handen zouden krijgen, maar bezitsbescherming was in de praktijk op zichzelf klaarblijkelijk al een belangrijk doel. Dat de Afdeling moeite deed al het bezit van de gedeporteerden – wat het ook was en waar het dan ook lag – te beschermen, kan daarom het beste uitgelegd worden als een symbolische daad: de medewerkers van de Afdeling probeerden hiermee de Joodse waardigheid ondanks alles hoog te houden.

CONCLUSIE

Waar hield de Afdeling Hulp aan Vertrekkenden zich nu uiteindelijk mee bezig, wat vond ze belangrijk en waarom? Legde deze afdeling zich uitsluitend toe op brave medewerking aan de deportaties en kenmerkte haar werkwijze zich voornamelijk door een lijdelijke houding? Of had de Afdeling nog andere motieven? En welk idee had de Afdeling van de kampen: verwachtten medewerkers de gedeporteerden op de lange termijn terug?

Er is in het officiële schrijven van de Afdeling weinig schroom: men diende de Joodse Raad vooral dankbaar te zijn voor zijn diensten. Zolang de te deporteren Joden goed voorbereid waren op hun reis was de Afdeling tevreden, zo blijkt uit de rapporten. Dit onderzoek laat echter zien dat de Afdeling zich voor meer wilde inzetten dan slechts het meewerken met de Duitsers. De wijze waarop de bagageadministratie en -verwerking werd uitgevoerd wijst erop dat de Afdeling waarde hechtte aan de spullen, ook al had gedeporteerde er zelf niets meer aan (in het geval van achtergelaten bezit). Dit was een belangrijke ongeschreven doelstelling voor de Afdeling Hulp aan Vertrekkenden, en kan het beste beschouwd worden als een symbolische daad, als een poging de Joodse waardigheid hoog te houden

door te redden wat er te redden viel. Tragisch genoeg waren het uiteindelijk niet de Joden zelf, maar slechts hun eigendommen die gered werden.

Dit alles maakt duidelijk dat de Afdeling het beste onder Herzbergs typering van de Joodse Raad te plaatsen valt: een organisatie die zich ondanks de benarde omstandigheden inzette voor het behoud van de Joodse waardigheid. Hoewel de officiële taakomschrijving slechts het meewerken met de bezetters ten doel stelt, toont dit artikel aan dat de Afdeling zich voor méér inzette dan voor dat alleen. Het beschermen van het persoonlijke kan daarom het beste uitgelegd worden als een poging de Joodse waardigheid hoog te houden: het persoonlijke bezit, al betrof het maar een handdoek, een deken, een sportfluitje of een broodzak, liet men zich niet ontnemen door de bezetter.

David Korsuize volgt een master geschiedenis (Duitslandstudies) aan de Universiteit van Amsterdam en houdt zich momenteel vooral bezig met de geschiedenis van Oostenrijk-Hongarije (1867-1918) en het Duitse Keizerrijk (1871-1918).

1. Dit artikel is een bewerkte versie van een werkstuk dat ik in het collegejaar 2016-2017 bij dr. Bart van der Boom (Universiteit Leiden) schreef ter gelegenheid van een seminar over de Joodse Raad. Bij deze wil ik hem hartelijk danken voor zijn behulpzaamheid bij het schrijven.
2. C. Kristel, *Geschiedschrijving als opdracht*. Abel Herzberg, Jacques Presser en Loe de Jong over de *jodenvervolging* (Amsterdam 1998) 154, 164-166.
3. Ibidem, 163.
4. Ibidem, 163-164.
5. B. Wasserstein, *Gertrude van Tijn en het lot van de Nederlandse Joden* (Amsterdam 2013) 255.
- Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (verder NIOD), Archief Joodse Raad 182 (verder JR).
6. NIOD, JR, inv.nr. 78, 11, Circulaire aan het personeel van Centraal Bureau Afdeling Hulp aan Vertrekkenden (verder HAV), ca. augustus 1942.
7. Voorbeeld van een standaardbrief aan helpers van de HAV met daarin een aantal taken: NIOD, JR, inv.nr. 78, 8.
8. NIOD, JR, inv.nr. 79, 5, Rapport van HAV aan voorzitters JR, november 1942.
9. NIOD, JR, inv.nr. 79, 4, Rapport van HAV aan voorzitters JR, november 1942.
10. Raymond Schütz, *Vermoedelijk op transport* (Leiden 2010) 14.
11. NIOD, JR, inv.nr. 79, 3, Rapport van HAV aan voorzitters JR, november 1942.
12. NIOD, JR, inv.nr. 80, 18, Maandrapport HAV, november 1942.
13. Dit blijkt uit de omvang van: NIOD,

- JR, inv.nr. 83, Ontvangen correspondentie districts bureau Oost; NIOD, JR, inv.nr. 88, Instructies van districts bureau Oost aan achtergebleven familie om bagage te verzorgen; NIOD, JR, inv.nr. 89, Mededelingen afdeling Bagage over ontvangen en verzonden bagage. Districtsbureau Oost is het enige van de zes districts bureaus waarvan archiefstukken overgeleverd zijn.
14. NIOD, JR, inv.nr. 80, 9, Maandrapport HAV, oktober 1942.
15. Voorbeelden: NIOD, JR, inv.nr. 83, 154, Brief J.S. Hirsch (hoofdbureau Lijnbaansgracht) aan Adelsberg, 17-03-1943; NIOD, JR, inv.nr. 83, 332, Brief Hirsch aan Adelsberg, 23-04-1943.
16. Over het transport naar Vught: NIOD, JR, inv.nr. 83, 71, Brief Querido (Lijnbaansgracht) aan alle districts bureaus, 09-03-1943; Over het transport naar Westerbork: NIOD, JR, inv.nr. 83, 564, Brief Querido aan alle districts bureaus, 11-06-1943. In dit laatste document wordt vermeld dat er vanaf nu op maandag geen bagage meer naar Westerbork wordt verstuurd; eerder gebeurde dit dus blijkbaar wel.
17. NIOD, JR, inv.nr. 83, 48, Centraal Bureau Lijnbaansgracht aan districts bureau Oost, 03-03-1942.
18. NIOD, JR, inv.nr. 79, 9, Rapport van HAV aan voorzitters JR, november 1942.
19. Over broodzak ('Het spijt ons U te moeten mededelen, dat de bagage-afdeling te Westerbork de Oude Schans heeft medegedeeld, dat de broodzak van den Heer Lierens niet meer te vinden is'): NIOD, JR, inv.nr. 83,

48, Lijnbaansgracht aan districts bureau Oost, 03-03-1942; Over sportfluitje, rookgerei en levensmiddelen: NIOD, JR, inv.nr. 93, 299, Rapport (waarschijnlijk uit Westerbork) over ontvangen bagage aan HAV, 13-09-1943 afgehandeld.

20. NIOD, JR, inv.nr. 79, 9, Rapport van HAV (Lijnbaansgracht) aan voorzitters JR, november 1942.

21. Zie bijvoorbeeld: NIOD, JR, inv.nr. 83, 233, Formulier van Lijnbaansgracht aan algemeen publiek met de vraag om materiële steun, zonder datum (tussen februari-juli 1943).

22. 'Maar het getal van hen, die geen familie en vrienden in Amsterdam achter laten, neemt uit den aard der zaak voortdurend toe'. NIOD, JR, inv.nr. 84, 14, Brief van David Cohen aan hoofden afdelingen JR, 07-05-1943.

23. NIOD, JR, inv.nr. 78, 7, Standaardbrief aan helpsters van HAV, opgesteld door Gertrude van Tijn, 13-08-1942.

24. NIOD, JR, inv.nrs. 79, 13-16, Rapport van HAV aan de voorzitters van de JR over voorraden van de 'Kleerenkamer', 31-10-1942.

25. B. van der Boom, *'Wij weten niets van hun lot'. Gewone Nederlanders en de Holocaust* (Amsterdam 2012) 374.

26. Zie voor kleding (overhemden), dekens, linnengoed en levensmiddelen: NIOD, JR, inv.nr. 83, 587, Brief Hirsch (Zakelijke Belangen, Lijnbaansgracht) aan districts bureau Oost over aanvragen Westerbork, 21-06-1943; voor dekens: NIOD, JR, inv.nr. 83, 101, Kopie voor districtsafdeling Oost van brief Monasch (Lijnbaansgracht) aan Expositur over niet aangekomen

bagage, 29-03-[1943]; voor schoenen: NIOD, JR, inv.nr. 83, 154, Brief J.S. Hirsch (hoofdbureau Lijnbaansgracht) aan Adelsberg, 17-03-1943.

27. 'Het door U op 6 Sept. verzonden pakje Afrikanerpleininhoudende [sic] sportfluitje rookgereiniet [sic] ontvangen. Ook levensmiddelen deze week niet ontvangen.' NIOD, JR, inv.nr. 93, 299, Rapport over bagage-aanvraag door 'v.R' (Ruyschstraat), 10-09-1943. Dit sportfluitje was blijkbaar aangevraagd en niet aangekomen. Vervolgens klaagde degene die in het doorgangskamp zat hierover.

28. Jacques Presser geeft in het volgende citaat de Joodse slachtoffers een stem: 'De organen, voor de leiding waarvan gij verantwoordelijk waart, hebben onze weerstand gebroken, onze angstige vermoedens overstemd, hebben ons niet zelden misleid, gekrenkt en vernederd, soms zelfs mishandeld.' Kristel, *Geschiedschrijving als opdracht*, 147.

29. Met name te vinden in: NIOD, JR, 83, Ontvangen correspondentie districts bureau Oost, februari-juli 1943.

30. Zie voor broodzak: NIOD, JR, inv.nr. 83, 48, Centraal Bureau Lijnbaansgracht aan districts bureau Oost, 03-03-1942; voor maandverband: NIOD, JR, inv.nr. 83, 11, Lijst met bagageaanvragen verstuurd door Querido (hoofdbureau Lijnbaansgracht) aan Adelsberg (districtsbureau Oost) 21-02-1943. In deze lijst zijn ongeveer de helft van de verzoeken aanvragen om persoonlijk bezit, de andere helft aanvragen om benodigdheden die niet per se

persoonlijk bezit zijn maar spullen die bijvoorbeeld uit een magazijn komen.

31. Aanvraag: 'borstrok voor louis / levensmiddelen'; commentaar van de Afdeling hierbij: 'mevr. Slier, moeder van aanvragester zal het gevraagde heden verzenden'. NIOD, JR, inv.nr. 93, 309, Rapportje door districts-bureau Oost met daarin een verwerking van gegevens van een aanvraag, 10-09-1943.

32. NIOD, JR, inv.nr. 83, 71, Circulaire Querido (hoofdbureau Lijnbaansgracht) aan alle districts-bureaus, 09-03-1943.

33. NIOD, JR, inv.nr. 83, 261, Circulaire Querido aan alle districts-bureaus, 06-04-1943.

34. Zie bijvoorbeeld: NIOD, JR, inv. nr. 83, 233, Formulier van Lijnbaansgracht aan algemeen publiek met de vraag om materiële steun, zonder datum (tussen februari-juli 1943).

35. NIOD, JR, inv.nr. 83, 154, Brief J.S. Hirsch (hoofdbureau Lijnbaansgracht) aan Adelsberg, 17-03-1943.

36. NIOD, JR, inv.nr. 83, 101, Brief A. Monasch (Expositur) aan districts-bureau Oost, 29-03-1943.

37. NIOD, JR, inv.nr. 83, 587, Brief Hirsch aan Adelsberg, 21-06-1943; NIOD, JR, inv.nr. 83, 11, Lijst met bagageaanvragen verstuurd door Querido (hoofdbureau

Lijnbaansgracht) aan Adelsberg (districts-bureau Oost) 21-02-1943.

38. NIOD, JR, inv.nr. 83, 332, Brief Hirsch aan Adelsberg, 23-04-1943.

39. NIOD, JR, inv.nr. 83, 154, J.S. Hirsch (hoofdbureau Lijnbaansgracht) aan Adelsberg, 17-03-1943.

40. NIOD, JR, inv.nr. 79, 9, Rapport van

HAV aan voorzitters JR, november 1942.

41. Terwijl bijvoorbeeld op elke andere afdeling bezorgers de post alleen bij de portier mochten afleveren, mochten bezorgers dat bij de Afdeling Hulp aan Vertrekkenden wél.

42. Ter indicatie van het aantal documenten: NIOD, JR, inv.nrs. 81-86 en 88 (doorslagen van brieven en documenten van Districts-afdeling Oost over zaken als financiële steun, huishoudelijke hulp, toezending levensmiddelen en kleding ten behoeve van naar Westerbork gedeporteerde Joden, verzorging van bagage van voor deportatie aangewezen Joden, 1942-1943) tellen bijna 3000 pagina's in het digitale archief van de Joodse Raad.

43. NIOD, JR, inv.nr. 80, 12, Maandrapport HAV (Lijnbaansgracht), oktober 1942. 'Een paar gevallen zijn voorgekomen, waarbij een vertrekkende een volmacht had achtergelaten tot verdere voortvoering van een bestaand bedrijf waarvoor door de autoriteiten nog geen beheerder was benoemd. Onze medewerkers hebbe [sic] in die gevallen geassisteerd bij de voortzetting van het bedrijf, hetgeen soms voor verscheidene bezoeken aanleiding heeft gegeven.'